

Hoevelaken

Een Veluwse heerlijkheid

AART VELDHUIZEN

Hoewelaken

HOEVELAKEN

Een Veluwse heerlijkheid

AART VELDHUIZEN

Hilversum
Verloren
2023

Deze uitgave kwam mede tot stand dankzij financiële steun van
Bouwbedrijf R. van de Mheen B.V. te Hoevelaken, Bouw- en Aannemingsbedrijf
Schoonderbeek te Amersfoort, Stichting Fonds A.H. Martens van Sevenhoven te Arnhem,
Stichting Historisch Hoeflake te Hoevelaken en Notariaat van der Weij te Nijkerk.

Illustratie op het omslag:
Huis te Hoevelaken, aquarel, Cornelis Pronk/Hendrik Spilman,
collectie Rijksmuseum, objectnummer RP-T-1921-402(R).

ISBN 9789464550610

© 2023 Aart Veldhuizen

Uitgeverij Verloren bv
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Omslagontwerp en opmaak:
Rombus/Patricia Harsevoort, Hilversum

Druk:
Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Voorwoord

De geschiedenis van mijn geboortedorp Hoevelaken boeit mij sinds mijn tienerjaren. De vragen waarom dingen zijn zoals ze zijn en zaken gaan zoals ze gaan, hielden en houden mij bezig. Dat het dorp qua oppervlakte overzichtelijk is, is daarbij een voordeel. Dat de historische bronnen schaars zijn, is daarbij een handicap.

Dertig jaar nadat de tweede druk van mijn boekje *Hoevelaken 1132-1982* uitkwam, verschijnt nu deze beschrijving van een tijdreis van en door het dorp. In die drie decennia zijn veel archieven ontsloten en digitaal toegankelijk geworden. In die periode heb ik steeds alle nieuwe gegevens die ik onder ogen kreeg verzameld. Een enorme hoeveelheid extra kennis is daarmee ter beschikking gekomen. Stukken daarvan heb ik verwerkt in dit boek. Niet met de intentie om daarmee een complete geschiedschrijving van Hoevelaken tot stand te brengen. Een dergelijke ambitie zou leiden tot een veel omvangrijker en minder toegankelijk werk. Door veel afbeeldingen van de huidige situatie op te nemen, zal het gemakkelijker worden de geschiedenis dichterbij te brengen.

Het doel van dit boek is de lezer meer en ook veel nieuwe informatie te bieden over de historie van Hoevelaken. Daarnaast heb ik de hoop dat die kennis het denken over en werken aan toekomstige ontwikkelingen van het dorp positief zullen beïnvloeden.

Dit boek staat op het fundament van de inhoud van de uitgave *Hoevelaken 1132-1982*; het is wel een heel ander boek geworden. Dat neemt niet weg, dat de personen die mij toen behulpzaam waren bij de totstandkoming van dat boek, veel van hun bijdragen van destijds opnieuw zullen herkennen. De Stichting Historisch Hoeflake heeft mij de doorslaggevende zet gegeven die nodig was om te komen tot deze uitgave. Veel dank daarvoor! Daarnaast heb ik van velen spontane medewerking en aanvullende informatie gekregen naar aanleiding van mijn vragen om documenten of afbeeldingen. Mijn grootste dank is voor mijn vrouw Jeannette. Zij heeft gedoogd dat ik mij een paar jaar veel in mijn studeerkamer opslot om aan dit boek te werken. Daarnaast heeft zij mij in onze gesprekken over dit onderwerp steeds kritisch gevolgd en getracht ervoor te zorgen dat er een leesbaar verhaal aan de lezer gepresenteerd zou worden.

Amersfoort, november 2023

Inhoud

Voorwoord	5
Inleiding	9

DEEL I VAN 1132 TOT 2000

1	Het begin	13
2	Van onbebouwd en onnut land tot agrarisch dorp	18
3	De Heren en Vrouwen van (Huis) Hoevelaken	27
4	Bestuursgeschiedenis tot 1795	59
5	Het bestuur na 1795	70
6	Middelen van bestaan	78
7	In eigen dorp ter kerke	96
8	De kerkelijke situatie tot de Reformatie	100
9	De Reformatie	104
10	De Dorpskerk na de Reformatie	107
11	Buiten de Dorpskerk	128

DEEL II VAN STEENEN BRUG TOT KLAARWATER

	Introductie	137
12	De Glind	141
13	Leeuwenstein – het Zandhuisje – het Kleine Veenhuisje	144
14	Leijenhorst – het Groote Veenhuisje	151
15	De Hoevelakense molen – Het Rechthuis	161
16	De Haarhof	169
17	De Pastoorakker – de Smederij – de Oude Pastorie – de Bakkerij	171
18	De Bouwerij/Otto Borrengoed – de Pastorie	180
19	Eerstland	186
20	Weldam	188
21	Kleinhoven – Achter Kleinhoven	202
22	De Twaalf Morgen Pastorie	207
23	De Eshof	215

24	Huijgenserf/Bouwlust	220
25	Koppertjesland/Vrouw Meerveldserf	225
26	Acht morgen Pastorie – Veenwijk – de Biezepol	229
27	Meerveldserf – het Nieuwe Huis – de Kantemars	233
28	Middendorp	244
29	De Zes Morgen/Meerveldsland	253
30	Het Ooievaarsnest	255
31	Onze Lieve Vrouwe Vierel – 't Viereltje	259
32	Boersenserf	261
33	Doornikslaan – Bakkerserf – de Laak	266
34	Huisstede – de Koekoek – de Waterplas	271
35	De Lagebrink	275
36	De Hogebrink	278
37	De Oude Hof – de Nieuwe Hof – Weltevreden	284
38	De Hoge Hof	292
39	Kerkevierel/Koningsgat	297
40	De Rassert	300
41	Plaggenhoef – Klein Plaggenhoef – 't Veenkampje – 't Zwaantje – de Hooimaat/Groot Pepersgoed	307
42	Klaarwater	317
43	Pepersgoed	322
	Kaart van de heerlijkheid met lijsten toponiemen	324
	Literatuur en archivalia	328

BIJLAGEN

1	De Ambachtsheren en -vrouwen van Hoevelaken vanaf 1378	337
2	De (bekende) schouten van de heerlijkheid Hoevelaken	338
3	De (bekende) secretarissen van de heerlijkheid Hoevelaken	338
4	De (bekende) schepenen van de heerlijkheid Hoevelaken	339
5	De burgemeesters van de Gemeente Hoevelaken	343
6	De pastores van de Rooms-Katholieke Parochie Hoevelaken	344
7	De predikanten van de Hervormde Gemeente van Hoevelaken	345
8	De predikanten van de Gereformeerde kerk Hoevelaken	347
9	De predikanten van de Protestantse gemeente De Eshof	347
10	De predikanten van de Hersteld Hervormde Gemeente Bethel	347
	Illustratieverantwoording	348
	Register	349

Inleiding

Dit boek beschrijft op twee manieren een reis door de tijd in Hoevelaken.

Het eerste deel, van 1132 tot 2000, geeft vanuit diverse invalshoeken informatie over de geschiedenis van het dorp. In dit deel gaat het over de ontginning, de bestuurlijke structuren, de economische activiteiten en het kerkelijk leven. Het beginjaar is een hard gegeven, zo zal blijken. Het jaar 2000 is niet zo'n harde eindgrens voor de inhoud. De transformatie van een agrarische naar een veel meer stedelijke samenleving, op gang gekomen in de tweede helft van de 20^e eeuw, komt slechts fragmentarisch aan de orde.

Het tweede deel, van Steenen Brug tot Klarwater, is geschreven als gids bij een wandeling door het dorp over de dorpsstraat. Het in Hoevelaken vroeger wel gebruikte woord 'kuieren' geeft nog beter dan het eigentijdse 'wandelen' aan, dat het gaat om ontspannen en pretentieloos te kijken en te luisteren naar de verhalen. Alle oude erven, ontginnings-eenheden, hebben hun eigen historie zal blijken. Vaak voorspelbaar, soms verrassend.

Om dichterbij de tijd te komen waarin oude teksten ontstonden, zijn in dit boek relatief veel letterlijke citaten opgenomen; dit natuurlijk voor zover dit de leesbaarheid niet in de weg staat. Omwille van diezelfde leesbaarheid is ervan af gezien om een uitgebreid notenapparaat op te nemen. De lezer die zich verder in een onderwerp wil verdiepen wordt enig houvast gegeven in de aan het slot van het boek per hoofdstuk opgesomde relevante literatuur en archivalia.

Voor beide delen geldt dat met het oog op de privacy van betrokkenen, ervoor gekozen is om terughoudend te zijn met het zwart op wit zetten van gegevens met de ingang van de tweede helft van de 20^e eeuw.

In de tekst van dit boek worden de oude namen van boerderijen en landerijen gebruikt. Deze zijn terug te vinden op de afbeelding 249, bladzijde 324, aan het einde van dit boek.

I

van 1132 tot 2000

1 Het begin

DE ONTGINNINGSCONCESSIE

In 1982 is uitbundig feest gevierd ter gelegenheid van het 850-jarig bestaan van Hoevelaken. Het dorp was gesticht in 1132 en over de jaren daarvoor was niets bekend.

Dankzij archeologisch onderzoek zijn er inmiddels sporen uit een veel vroegere periode. Vanaf 1988 zijn op een hoog gelegen akker in het Hoevelakense bos bij de Veenwal, onder andere vuurstenen artefacten gevonden uit de Middensteentijd (dat is de periode van 10500-5000 vóór Christus).

Het betreffende terrein ligt hoog in Hoevelaken: 5,7 meter boven NAP en behoort daarmee tot de hoogstgelegen delen van een kilometerslange noordoost-zuidwest lopende dekzandrug die vanaf de oostgrens van Hoevelaken dwars door het dorp loopt naar Hooglanderveen en vandaar via de Brand overgaat in de dekzandgebieden van Hoogland. Dit soort ruggen ontstond door poolwinden die in de vegetatie arme omgeving het losliggende zand tot rug opwaaiden. Aan de noordkant van de rug in het Hoevelakense bos ligt een vennetje.

Deze dekzandrug was een natuurlijk gegeven dat destijds goed gebruikt kon worden om het overigens moerassige gebied binnen te dringen. Over deze ruggen ontstonden wegen; het is waarschijnlijk, dat de Veenwal te herleiden is tot een prehistorisch pad.

Bij deze archeologische waarnemingen zijn inmiddels honderden stukjes vuursteen gevonden. Het merendeel daarvan bestaat uit afslagjes, afval dat is ontstaan bij het vervaardigen van gereedschap. Daarnaast zijn schrabbers gevonden om huiden mee schoon te maken en diverse pijlpunten. Het gevonden materiaal wijst uit, dat er ook gebruik is gemaakt van ter plaatse al aanwezige knolletjes vuursteen van veelal slechte kwaliteit; dit – blijkbaar – bij gebrek aan voldoende goede vuursteen. De gevonden hoeveelheid vuursteen en het vele afval duiden erop dat men ter plaatse gebivakkeerd heeft.

Het vinden van deze restanten van menselijke activiteit binnen de gemeentegrenzen betekent niet dat nu gezegd moet worden dat de bewoningsgeschiedenis van Hoevelaken zo veel jaren voor 1132 is aangevangen. In de Middensteentijd bestonden er nog geen vaste

Afb. 1 Stukjes vuursteen gevonden op een akker bij de Veenwal in het Hoevelakense Bos.

nederzettingvormen. De mensen leidden een zwervend bestaan en sloegen gedurende een seizoen ergens een kamp op. Verdere aanwijzingen voor deze tijdelijke bewoning zullen pas tevoorschijn kunnen komen door een systematische opgraving.

In de directe omgeving van het dorp waren al eerder prehistorische resten van menselijke activiteiten gevonden op soortgelijke dekzandruggen. Direct ten zuiden van Hoevelaken, bij de Koedijk en Middelaar zijn in de jaren '60 van de 20^e eeuw zandafgravingen gedaan, waarbij duizenden bewerkte en onbewerkte stukken vuursteen en vuurstenen werktuigen zijn gevonden; systematisch onderzoek heeft ook daar toen niet plaatsgevonden.

Dat is wel het geval ten aanzien van een vindplaats bij de Oude Lageweg onder Amersfoort. Daar zijn haardkuilen gevonden met houtskoolresten die komen uit 6800 voor Christus. In diezelfde omgeving zijn bij een opgraving in 2004 restanten van bewoning gevonden uit de late ijzertijd (800-12 voor Christus).

Daarna is in deze regio een lange periode van vernatting geconstateerd: de stijging van de zeespiegel zorgde voor een geleidelijke verhoging van het grondwaterpeil. In de nattere delen ontstond veen dat traag maar zeker tegen de dekzandruggen opgroeide. Pas in de 11^e en 12^e eeuw begon het grondwater weer te zakken. De zeespiegel was gestegen en de golven hadden grote gaten in de kust geslagen. Stormen hadden ook veel veenkussens opgeruimd, waardoor de waterafvoer verbeterde. In deze tijd begon ook de ontginning van het gebied, zodat het veen verdween en werd opgenomen in de bovengrond.

De oudste geschreven bron met betrekking tot de plaats die wij nu Hoevelaken noemen, stamt uit die tijd: het jaar 1132; midden in de Middeleeuwen. Toen vierde het zogenaamde leenstelsel nog hoogtij. Dit stelsel bestond in grote lijnen hieruit, dat de eigenaar (heer) van een grondgebied, dit gebied in leen (vruchtgebruik) gaf aan personen (vazallen) die zich daartegenover verplichtten tot trouw, gehoorzaamheid en dienst aan hun heer; speciaal de krijgsdienst behoorde daartoe. De vazallen hadden een gebruiksrecht met betrekking tot de in leen ontvangen gronden. Zij konden de gronden zelf in gebruik nemen, maar deze eventueel ook in ‘achterleen’ uitgeven aan weer andere personen, de ‘achterleenmannen’; zij kregen ten opzichte van hun heer weer soortgelijke verplichtingen als hij had jegens de eigenaar van de gronden.

In 1132 behoorde het gebied Hoevelaken tot de gronden die de Duitse koning Lotharius III van Saksen als leenheer had uitgegeven aan de bisschop van Utrecht, Andreas (Andries) van Cuijck, die zijn ambt bekleedde van 1127 tot 1139. Deze had het gebied op zijn beurt weer in leen (vruchtgebruik) gegeven aan Hendrik, zoon van Eno, die schout van Amersfoort was. De familie van Hendrik, die zich oorspronkelijk Van Stoutenburg noemde (naar het kasteel waar zij woonden), droeg de naam Van Amersfoort. De familie kreeg haar verblijfplaats in de ‘hof’ die in het hart van de stad verrees.

De familie Van Amersfoort had niet alleen het recht op het gebruik van de grond, maar had daarnaast ook een aantal bevoegdheden die tegenwoordig aan de overheid toekomen (publiekrechtelijke bevoegdheden zoals het recht op het innen van belastingen en het uitoefenen van rechtspraak).

In het kader van de exploitatie van het bezit van Hoevelaken vindt Hendrik in 1132 een viertal mannen, Remvard, Otward, Hemelric en Heribert, die een overeenkomst met hem willen sluiten tot ontginning van het niet-gecultiveerde gebied Hoevelaken. In de tijd die wel aangeduid wordt als die van de ‘grote ontginningen’ wordt een en ander bezegeld in een oorkonde die de bisschop van Utrecht, Andreas, op instigatie van Hendrik van Amersfoort uitvaardigt. De vier genoemde mannen beginnen het ‘onbebouwde en onnutte’ land om te vormen tot voor agrarisch gebruik te benutten landerijen. Niet bekend is of deze mannen alleen voor zichzelf handelden, dan wel als voormannen van een grotere groep kolonisten.

Als bewijs van erkenning van de bevoegdheden van Hendrik verplichtten de vier ontginners zich (en hun opvolgers) om hem jaarlijks ‘tijns’ (ook wel: tins) te betalen. Jaarlijks op Sint-Maarten (11 november) moesten voor iedere te ontginnen hoeve vier tijnsmunten worden betaald.

Daarnaast kreeg Hendrik (en zijn rechtsopvolgers) recht op de jaarlijkse inning van de tienden: de grote, grove of koorntiend en de kleine- of smalle tiend. In hoofdstuk 3 zullen deze zaken nader aan de orde komen.

De kolonisten werden ontheven van twee in hun dagen gebruikelijke verplichtingen: die van de betaling van een bede (een soort grondbelasting ten behoeve van de landsheer) en die van de heervaart (de verplichting om de landsheer in zijn krijgsmacht te dienen).

Geconcludeerd kan worden dat in 1132 echt de eerste stappen zijn gezet om te komen tot een nederzetting; er is dus in 1982 terecht feest gevierd.

Het Veluwe dorp Hoevelaken kent een lange geschiedenis. In het jaar 1132 gaf de bisschop van Utrecht een ontginningsconcessie uit voor dit gebied. Dat document markeert het begin van de omvorming van toen 'onbebouwd en onnut' land, tot nu een welvarend woondorp.

Tot de Franse Tijd was Hoevelaken één van de weinige heerlijkheden op de Veluwe en kende een vrij grote bestuurlijke autonomie. De opvolgende adellijke families die eigenaar waren van de heerlijkheid hebben een groot stempel op het dorpsleven gezet. Zowel in bestuurlijk als kerkelijk opzicht was hun invloed verstrekkend. Na de komst van het koninkrijk veranderde in dat opzicht in de 19e eeuw feitelijk nog niet veel. Pas in de 20e eeuw verdween de feodale sfeer in het dorp. In de tweede helft van die eeuw is het agrarische karakter in een rap tempo verdwenen.

In dit boek geeft Aart Veldhuizen een inkijkje in de geschiedenis van de ontginning van het dorp, de families die eigenaar waren van de heerlijkheid, het bestuur, de godsdienstige situatie en de agrarische samenleving. Al wandelend over de lange dorpsstraat vertelt hij over de boeren en burgers die in de loop van de eeuwen daar in voor- en tegenspoed leefden.

9 789464 550610